

नेपाल बालसाहित्य समाजको १८ औं वार्षिक सम्मेलन २०६३ मा प्रस्तुत तथा संशोधित कार्यपत्र

नेपालको नवनिर्माणमा बालसाहित्यको भूमिका

– विनयकुमार कसजू

नेपालको नवनिर्माणको एजेन्डा

भारतीय उपमहाद्वीपका कतिपय देशहरूमा युरोपेली औपनिवेशिक शासनको थालनीसँगै हजारौं वर्षदेखि मौलाएको सामन्ती राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक सोच र व्यवहारमा परिवर्तन हुन थालेको देखिन्छ तर नेपालमा भने त्यसैको आडमा सामन्ती राजनीतिक, सामाजिक आर्थिक चिन्तन, संस्कार र व्यवहार मौलाएको देखिन्छ। छ दशकअघि उपनिवेशी शासनको अन्त्यसँगै छिमेकी मुलुकहरूमा जनताको हातमा शक्तिको हस्तान्तरण हुन थाल्यो भने नेपालमा यो प्रक्रिया २०४६ र २०६३ को जनआन्दोलनपछि मात्रै सुरु भएको छ। हामी एक्काइसौं शताब्दी लागेपछि मात्रै समन्ती व्यवस्थालाई छाड्ने तरखरमा छौं। यसका लागि पुरानो व्यवस्थाका धेरै कुरा त्याग्नु पर्ने र नयाँ कुरा अपनाउनु पर्ने छन्। साथै कतिपय नयाँ विषयहरू आउन बाकी छन्। हामी तीव्र संक्रमणकालीन अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छौं।

नेपालमा अहिले भइरहेको हिंसक र अहिंसक द्वन्द्वको प्रमुख उद्देश्य लोकतन्त्र र सामाजिक न्याय हो। लोकतन्त्र र सामाजिक न्यायको बाधक तत्वहरूलाई हटाउनु नै द्वन्द्व समाधानको उपाय हो। ती बाधक तत्वहरू हामीकहाँ देखिएका विरोध र विद्रोहका प्रमुख विषयहरू, जस्तै लैंगिक, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक इत्यादि भेदभावका प्रमुख कारकको रूपमा राज्य, सरकार, समाज, परिवार र व्यक्तिव्यक्तिको चिन्तन र आचरणमा जरा गाडेको सामन्ती सोच, संस्कार र व्यवहारमा नै हो। यसैले नेपालको नवनिर्माणको आवश्यकता अपरिहार्य भएको हो। तर राष्ट्रको नवनिर्माण सरकार परिवर्तन वा कानूनको निर्माणबाट मात्रै हुन संभव छैन। दृष्टिकोण, सोच र विचारको परिवर्तनबिना नवनिर्माण हुनसक्तैन। विचार परिवर्तनबिना व्यवहार परिवर्तन हुँदैन। शिक्षा, सूचना, ज्ञानले मात्रै मानिसको सोच र व्यवहारमा परिवर्तन आउँछ।

बालसाहित्य तथा चिन्तन र व्यवहार

मानिसहरूले आपसमा संचार गर्न थालेदेखि नै आफ्ना अनुभूतिहरू, भावनाहरू, विचारहरू र मूल्य मान्यताहरू (Value) 'कथन' (Story) को रूपमा व्यक्त गर्दै आएका छन्। हुंगो युगमा गुफाबासी आमाले आफ्नो सन्तानलाई उसको समूहको कुनै सदस्यले हिंसक जानवरको शिकार गरेको थियो भन्ने कथन सुनाउँदा त्यो बच्चाले जानवर मारेको रोमांचक कथा मात्रै सुन्दैन, उसले 'बहादुरी राम्रो कुरा हो, मानिसहरू बहादुर हुनुपर्छ। जंगली जानवरलाई मार्नु बेस हो' भन्ने मूल्य मान्यताहरू पनि ग्रहण गर्छ।

अहिले सूचना र संचार प्रविधिको विकासले गर्दा संचारका माध्यमहरू (मिडिया) को शक्ति, प्रभाव, विविधता र संख्या बढेको छ। तर माध्यमहरू जति धेरै भए पनि माध्यमहरूको काम फेरिएको छैन। अहिले पनि सबै माध्यमहरूले 'कथन' (Story) सुन्ने सुनाउने काम गरिरहेका छन्। कथन संचार गरिरहेका छन्। समाचारदेखि टेलिसिरियल, सोपअपेरा र विज्ञापनसम्म तिनीहरूले मूल्यमान्यता फैलाइरहेका छन्।

साहित्य सिर्जना पहिले कागत कलम र मुद्रणमा सीमित थियो भने आमसंचारका माध्यम र प्रविधिहरूको विकाससँगै साहित्यको माध्यम/साधन/औजारको विविधता र गतिशीलता पनि बढेको छ। साहित्यलाई पुस्तक र कागतमा सीमित पारेर हेर्नु व्यावहारिक हुँदैन। साहित्य अहिले पाठ्य, मुद्रण, कागतको सीमा नाघेर, दृश्य, श्रव्यदृश्य (Audio, Audio-visual), तथा वेबसाइटमा फैलिइसकेको छ। मल्टिमिडियाले साहित्यको रूप, प्रभाव र सीमालाई विस्तृत बनाएको छ। काम र प्रभावको दृष्टिले पत्रकारिता (प्रेस र जर्नलिजम्) अल्पकालीन आमसंचारका माध्यम हुन् भने साहित्य दीर्घकालीन आमसंचार माध्यम (Mass Communication Media) हो। अहिलेको बालसाहित्य मुद्रणमा सीमित छैन। अखबार, पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, भिडियो, इन्टरनेट आदि आमसंचारका विभिन्न माध्यमहरूमा अहिले बालसाहित्य फैलिएको छ। अन्य आमसंचार माध्यमले जस्तै बालसाहित्यले बालबालिकाको मानसिक विकास र भावि जीवनको निर्माणलाई प्रभावित पारिरहेको छ।

बीसवर्षअघि बालबालिकाले पारिवारिक तथा सामाजिक मूल्यमान्यता, आदर्श, मर्यादा र संस्कृतिका कुराहरू या त अभिभावकबाट सिक्थे या विद्यालय र गुरुहरूबाट सिक्थे। तर अहिले सानैदेखि टेलिभिजन, रेडियो, पत्रपत्रिका, इन्टरनेटजस्ता आधुनिक आमसंचार माध्यमहरूले सिकाउन थालेका छन्। सिकने सिकाउने, बानी बसाल्ने तथा नेपालको नवनिर्माणमा बालसाहित्यको भूमिका विनय कसजू

विश्वास र धारण बनाउने काममा अभिभावक र शिक्षकहरूको भूमिका निरन्तर घटिरहेको छ । नयाँनयाँ कथन प्रस्तोताहरूले पुरानाको ठाउँ ओगट्दैछन् । यस परिप्रेक्षमा बालसाहित्यको माध्यम र भूमिका पनि बढिरहेको छ ।

नयाँनयाँ आमसंचारका माध्यमहरूले बालसाहित्यलाई विकास गर्ने र प्रभाव बढाउने अपूर्व अवसर प्रदान गरेका छन् । आधुनिक बालसाहित्य किताबका पानाहरूबाट उमकेर टेलिभिजन र इन्टरनेटमा रमाइरहेको छ । त्यसैमा दिनरात विकास गरिरहेको छ । माध्यममा आएको परिवर्तन र यसका क्षमताहरूलाई साहित्यले उपयोग गर्न सकेन भने साहित्यको विकास संभव छैन । यसैले बालसाहित्यको भूमिकाबारे चर्चा गर्दा नवीनतम माध्यमहरूको उपयोगलाई अलग्याएर हेर्नु हुँदैन ।

नेपालको नवनिर्माणमा बालसाहित्यको एजेन्डा

रामायणमा होस् कि महाभारतमा, पौराणिक कथादेखि अहिलेका टेलिसिरियलमा देखाइने कथाहरूमा अधिकांश द्वन्द्वको समाधान हिंसाबाट भएको देखाइएको हुन्छ । द्वन्द्वरत एक पक्षले अर्को पक्षलाई मारेर, वशमा पारेर वा हिंसक उपायद्वारा आफ्नो कुरा मान्न बाध्य पार्छ । अहिले विदेशी टेलिसिरियलहरूमा देखाइने कथाहरूमा औसत एक घंटामा ६ जनाको हत्या भएको देखाइन्छ । दिनदिनै आमसंचारका माध्यमहरूमा देखाइने कथाका पात्रहरूले आफ्नो कुरा मनाउन वा माग पूरा गराउन हिंसक उपाय प्रयोग गरेको दृश्य देखिरहने बालबालिकाले आफ्नो कुरा मनाउन पनि त्यस्तै उपाय अपनाउन थाले भने आश्चर्य मान्नु पर्दैन ।

द्वन्द्वको समाधान हारजितबाट मात्र हुँदैन । द्वन्द्व वा भगडाका विषयलाई केही समयका लागि थाती राखेर, दुई पक्षबीच सम्झौता गरेर तथा दुवै पक्षलाई फाइदा हुने उपाय निकालेर पनि द्वन्द्वको समाधान गर्न सकिन्छ । सर्वोत्तम उपाय त दुवै पक्षलाई फाइदा हुने समाधानमा पुग्नु नै हो ।

नेपालजस्तो अनेकौँ जातजाति, भाषाभाषी, धार्मिक तथा क्षेत्रीय विविधता भएको देशमा, जहाँ जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक समुदायहरूबीच धेरै वर्षदेखि भेदभाव भइरहेको छ, द्वन्द्वको संभावना धेरै छ । यहाँ द्वन्द्वको समाधान एक पक्षले अर्को पक्षमाथि विजय प्राप्त गरेर, एक पक्षलाई दबाएर वा निर्मूल गरेर संभव छैन । कसैको हितमा पनि यो बांछनीय छैन । यसको लागि सबै पक्षलाई फाइदाहुने (Win-Win Approach) समाधान खोज्नु अपरिहार्य हुन्छ ।

हिंसा (दमन, शोषण, भेदभाव) भौतिक, शारीरिक वा आँखाले देखिने मात्रै हुँदैन । नदेखिने हिंसाको प्रभाव भन खतरनाक हुनसक्छ । नेपालमा दुई खालका नदेखिने हिंसा व्याप्त छ : १) सामाजिक/सांस्कृतिक हिंसा र २) संरचनामा अन्तरनिहित हिंसा ।

धर्म, जात, लिंग, भाषाको आधारमा गरिने भेदभाव सामाजिक/सांस्कृतिक हिंसा हो । हाम्रो समाज हजारौँ वर्षदेखि सामन्ती व्यवस्थामा हुर्केको हुँदा सामाजिक चालचलन, व्यवहारमा, सांस्कृतिक अवसरहरूमा, भाषाको प्रयोग लगायत समाजका कुनाकुनामा यो हिंसा नजानिँदो किसिमले विद्यमान छ । लेखकहरूले साहित्य रच्दा कुनै समुदायलाई तँ र कुनै समुदायलाई हजुरको प्रयोग थाहै नपाइ गरिरहेको हुनसक्छ । त्यस्तै विभिन्न वर्ग, लिंग, जात, धर्म, पेशा, क्षेत्रका पात्रहरूलाई साहित्यमा भेदभावयुक्त भूमिका दिएको हुनसक्छ । हाम्रो भाषामा जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक, भाषिक तथा धार्मिक समुदायलाई अपमान गर्ने खालका उखानहरू प्रसस्तै छन् । यस्ता सांस्कृतिक/सामाजिक हिंसाबारे साहित्यकार सचेत हुनैपर्छ र बालसाहित्यकारहरूले यसबाट आफूलाई जोगाउनुपर्छ ।

युद्धमा 'मरे स्वर्ग जिते राज्य' भनेर युद्ध र हिंसालाई गौरवान्वित गर्ने, 'ठूलाले जे गर्यो काम हुन्छ त्यो सर्वसम्मत' भनेभैं बलशालीको शोषण, दमन, अन्याय अत्याचारलाई धर्म, संस्कृति र कर्मको फल वा भोग भनेर विरोध नगरी हाँसीहाँसी भोग्न बाध्य पार्ने खालका नैतिक मूल्यमान्यता स्थापित गर्ने साहित्य हामीकहाँ प्रचुर मात्रामा छन् । त्यस्तै मेहनत गर्नुभन्दा चाकडी गर्नु फलदायी हुन्छ, भन्ने मान्यता स्थापित गर्ने गणेशले अग्रपूजा पाउने तर मेहनत गर्ने कुमार फोस्सामा पर्ने अनि जालन्धरकी पत्नी बृन्दालाई बलात्कार गरेर जालन्धरको हत्या गर्ने कुरालाई गौरवान्वित गर्ने खालका पौराणिक कथाहरूले हाम्रो समाजमा भ्रष्टाचारको सांस्कृतिकलाई गौरवान्वित गरिरहेका छन् । नेपालको नवनिर्माणमा यस्ता गलत मूल्यमान्यता प्रवाहित गर्ने साहित्य निश्चय पनि बाधक हुन् ।

हाम्रो राज्यको संरचनामा, राजनीतिक व्यवस्थामा समेत विभिन्न प्रकारका भेदभावहरू प्रचलित छन् जसलाई राज्य संरचनामा निहित हिंसा भन्नसक्छौँ । विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी, क्षेत्र, धर्म र समुदायका मानिसहरू राज्यको संरचनामा नै पक्षपातको सिकार भइरहेका छन् । पंचायती कालमा कतिपय यस्ता संरचनागत हिंसालाई स्वाभाविक मानिन्थ्यो । ०४६ को जनआन्दोलनपछि बाह्र वर्षे प्रजातान्त्रिक कालमा कतिपय संरचनागत हिंसाको विरोध हुन थाल्यो । अहिले ६३ सालको जनआन्दोलनपछि संरचनागत हिंसालाई लक्ष गरी आन्दोलन उठिरहेको छ । यसको उद्देश्य नेपालको नवनिर्माणमा बालसाहित्यको भूमिका विनय कसजु

सामाजिक/सांस्कृतिक हिंसाको उन्मूलन पनि हो । फस्वरूप अहिले राज्यको पुनःसंरचनाको कुरा उठेको छ । लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, जातीय, भाषिक वा क्षेत्रीय संघीय राज्य, समावेशीकरण, सामाजिक न्यायमा आधारित राजनीतिक प्रणाली आदि मागहरू युगौंदेखि व्याप्त सबै खाले हिंसाको विरोध हो ।

देवासुर संग्रामदेखि मिकी माउसका कथासम्म, अहिले प्रचलित अधिकांश बालसाहित्यले द्वन्द्वका हिंसक समाधान सिकाइरहेका छन् । द्वन्द्व समाधानका हिंसक उपायलाई चटकक छाडेर दुवै पक्षलाई लाभ हुने समाधान खोज्ने खालको बालसाहित्य सिर्जना गर्नु आजको आवश्यकता र चुनौति पनि हो । हारजित होइन, सम्झौता, सर्वपक्षीय जीत (Win-Win Approach) बाट द्वन्द्वको समाधान गर्ने मूल्यमान्यता स्थापित गर्नु बालसाहित्य सिर्जनाको महत्वपूर्ण विषय हो । नेपालको नवनिर्माणका लागि यो दायित्व बालसाहित्यकारहरूको काँधमा आएको छ ।

नेपालको नवनिर्माणमा अबको बालसाहित्यकारले सामाजिक/सांस्कृतिक हिंसाका साथै राज्यको संरचनागत हिंसालाई पनि मेटाउने गरी साहित्य सिर्जना गर्नु आवश्यक छ । विवाद वा द्वन्द्वबाट होइन संवाद र सहमतिबाट समस्याको समाधान गर्ने परम्पराको विकास गर्नु आवश्यक छ ।

जनआन्दोलनले ल्याएका नवनिर्माणका प्रमुख एजेन्डाहरूमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, सामाजिक न्याय, समानअधिकार, समावेशीकरण आदि हाम्रा लागि नयाँ विषयहरू हुन् । यी विषयसँग सम्बन्धित मूल्यमान्यतालाई स्थापित गर्ने खालका बालसाहित्यको सिर्जना गर्नु अवश्य पनि बालसाहित्यकारहरूसामु उपस्थिति नयाँ हाँक हो ।

क्षेत्रीय, जातीय, लैंगिक, धार्मिक दृष्टिले अपमान गर्ने अभिव्यक्ति, उखान हटाएर विभेदरहित भाषा, विचार र मूल्यमान्यता स्थापना गर्ने बालसाहित्य सिर्जना गर्नु नेपालको नवनिर्माणमा महत्वपूर्ण हाँक हुनसक्छ ।

त्यस्तै दशवर्षे द्वन्द्वले बालबालिका र अभिभावकमा पारेको संवेगात्मक प्रभाव (Trauma) हटाउन/घटाउन चाहिने साहित्यको सिर्जना गर्नु अर्को ठूलो काम हो । यसका लागि साहित्य सर्जकहरू आफै पनि अध्ययनशील हुनुपर्छ ।

हामीले बनाउन खोजेको नेपाल लोकतान्त्रिक, सामाजिक न्याययुक्त, समावेशी नेपाल हो जहाँ जातजाति, धर्म, लिंग, वर्ण, भाषा, क्षेत्र, भेषभूषाका आधारमा र आर्थिक भेदभाव नहोस् । सबैले समान अवसर पाउनु । बालबालिकामा यस्तो विचार र संस्कार बढाउन त्यही अनुसारको मानसिक खुरा आवश्यक हुन्छ ।

बालसाहित्य पढ्दा, हेर्दा वा सुन्दा बालबालिकाले महिला र पुरुषको बीच भेदभाव गर्नुपर्ने रहेछ भन्ने नसिक्नु । हिमाल पहाड र तराइका मानिसहरूलाई फरक नठान्नु । छुवाछुतको दूषित हावा उनीहरूको नजिकै पनि नपरोस् । एउटै समाजका एकै तहका व्यक्तिमध्ये कसैलाई तँ कसैलाई तिमी, कसैलाई तपाईँ र कसैलाई हजुर भनेर संबोधन गर्न नसिक्नु ।

विभिन्न क्षेत्रका बासिन्दा, जातजाति र भाषाभाषीका संस्कृति बुझाउने खालका पात्र, परिवेश र घटनायुक्त साहित्यको सिर्जना गर्नु आवश्यक छ । बहुसंस्कृतिलाई बुझ्ने र व्यवहार गर्ने खालका स्तरीय साहित्यले बालबालिकामा अरु धर्म र संस्कृतिप्रति सहिष्णु र समभावी बनाउँछ । साथै आफ्नै धर्म, संस्कृति, जाति ठूलो भन्ने भ्रमबाट जोगाउँछ ।

नेपालको नवनिर्माणमा भाषाको प्रयोग एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । सामन्ती समाजमा शोषण र उत्पीडनका विभिन्न क/पत्र (हाइरार्की) मा रहेका हरेक शोषित व्यक्ति आफूभन्दा तल्लो तहको व्यक्तिलाई शोषक बन्छ । बालबालिका सबैभन्दा तल्लो तहमा पर्ने हुनाले अन्तिम शोषित व्यक्तिहरू उनीहरू नै हुन्छन् । बालबालिका पनि सामन्ती समाजमा हुर्केका हुनाले उनीहरूले पनि आफूभन्दा सानालाई हेप्नु पर्ने रहेछ भन्ने सिक्छन् । हेपाइ र शोषणका पहिलो साधन उसलाई गरिने संबोधनको भाषा हो । ठूलाले सानालाई प्रयोग गर्ने 'तँ, तिमी' शोषण र अनादरको पहिलो खुड्किलो हो । सानालाई माया गरेर तँ भन्ने गरिन्छ भन्ने तर्क पनि सामन्ती संस्कारले जन्माएको धारणा हो ।

लोकतन्त्रको पहिलो संकेत हो शासकले शासितलाई 'तपाईँ' भन्नु । यो कुरा माथिल्लो औपचारितामा मात्रै नभएर हुँदैन । लोकतन्त्र र सामाजिक न्यायको संस्कार बालबालिकामा र घरभित्र बाटै सुरु गर्नुका लागि बालबालिकालाई सम्मान दिनुपर्छ । सम्मान दिने काम भाषाबाट सुरु हुन्छ । यसैले नेपाली बालसाहित्यकारहरूले नवनिर्माणको सवालमा भाषाको महत्वलाई अंगीकार गर्नुपर्छ ।

सारमा, नेपालको नवनिर्माणका लागि बालसाहित्यमा सामन्ती सोच, संस्कार, विभिन्न खालका लैंगिक, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक इत्यादि भेदभाव, अन्याय, अत्याचार, शोषण दमनलाई राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक मान्यता दिने मूल्यमान्यता (Value system) लाई हटाउनु पर्छ । लोकतान्त्रिक संस्कार र व्यवहारलाई हुर्काउने र

सामाजिक न्याय स्थापना गर्ने, समावेशी समाजिक, राजनीतिक चिन्तन र व्यवहारलाई बढाउने खालको मूल्यमान्यतालाई बढाउनुपर्छ ।

नेपालको नवनिर्माणमा नेपाली बालसाहित्यसामु उपस्थित हाँक समाधान गर्न नेपाली बालसाहित्य कतिको सक्षम छ ? बालसाहित्यको अवस्था यसका सबल र दुर्बल पक्षहरू, हाँक र अवसरहरूको बारेमा संक्षेपमा चर्चा गर्नु उपयुक्त हुनेछ ।

बालसाहित्य र बालविकास

बालबालिका देशका भविष्य हुन् । बाल्यकाल सिंगो जीवनको तयारीकाल हो । बालकले भोजन, भाषा, भेष/संस्कृतिका साथै पारिवारिक, सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्यमान्यताहरू बालककालमै सिक्छ । बालमनोविज्ञहरूले बालबालिकाको मानसिक विकासका चार क्षेत्र पहिचान गरेका छन् : भाषिक क्षेत्र, ज्ञान क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र र संवेगात्मक क्षेत्र । बालसाहित्यले बालबालिकाको भाषिक क्षेत्र, ज्ञान क्षेत्र र संवेगात्मक क्षेत्रमा प्रत्यक्ष भूमिका खेल्छ भने सामाजिक क्षेत्रलाई अप्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ । बालसाहित्य पढेर, सुनेर वा हेरेर बालबालिकाको भाषाको विकास, ज्ञानमा वृद्धि तथा उनीहरूको भावनात्मक/संवेगात्मक विकासमा गहिरो प्रभाव पर्छ ।

‘बालविकास र बालसाहित्य’ को सम्बन्धबारे नेपाली बाल-विश्वकोशमा लेखिएको छ : “बालबालिकाहरूको शारीरिक विकासका साथै ५-६ वर्षको उमेरमा नै भाषाको पनि विकास हुन्छ । आधारभूत शब्दहरूको ज्ञान भइसक्छ । उनीहरूले बुझ्न सक्ने क्षमताका आधारमा भाषामा गरिने अभिव्यक्तिको ढाँचालाई उकाल्दै लगिएको हुन्छ । यसरी बालबालिकाको भाषाको ज्ञान बढाउन सकिन्छ । यसका निमित्त लोकसाहित्यका कथा, कविता, गाउँखाने कथाजस्ता विधाहरू उपयोगी माध्यम हुन् । यस्तै चित्रकथा, कविता, कथा, उपन्यास, नाटक र जीवनीका साथै वैज्ञानिक कथा, रहस्य तथा रोमांचपूर्ण आख्यानहरू पनि बालबालिकाका निमित्त रमाइला र उपयोगी पाठ्यसामग्रीहरू हुन् । बालबालिकाहरू हुकँदै जाँदा खासखास विषयक्षेत्रका काममा रुचि देखाउँछन् । उनीहरू खेल, चित्रकला, संगीत, नृत्यजस्ता विषयमा रुचि लिन्छन् । विभिन्न वस्तुहरूका (बारे जानकारी) बटुल्ने, ठाउँठाउँमा घुम्ने र विभिन्न सामानहरूको हेरविचार र मरम्मत गर्ने कुरामा पनि रुचि लिन्छन् । उनीहरू यस्ता काम कुराका बारेमा थप जानकारी चाहन्छन् । यस्तो जानकारी बालसाहित्यका पुस्तकबाट पाइन्छ ।”ⁱ

साहित्यकार डा. तारानाथ शर्माका अनुसार, “अविकसित बालकलाई मनोरंजन दिँदै निर्माणका कार्यतर्फ, राष्ट्र र संस्कृतिको स्नेहतर्फ र ज्ञानतर्फ आकृष्ट गराउने काम बालसाहित्यको हो ।”ⁱⁱ

बालसाहित्यकार जनकप्रसाद हुमागाईंका अनुसार, “बालसाहित्यमा ध्यान दिने भनेको बालहितमा ध्यान दिनु हो । बालसाहित्य भनेको बालशिक्षाको अभिन्न अंग हो । बालशिक्षा बालअधिकारका दृष्टिले एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । राष्ट्रनिर्माणका निमित्त योग्य नागरिक निर्माण गर्ने क्रममा पनि बालशिक्षाको विशेष महत्व हुन्छ । बालसाहित्यको मूल उद्देश्य बालबालिकाको बौद्धिक, मानसिक तथा चारित्रिक विकासमा उचित सघाउ पुर्याउनु हो । यस क्षेत्रमा लाग्ने हामी सबैले पहिले आफ्नो कर्तव्यप्रति यसरी स्पष्ट हुनु जरुरी छ । त्यस्तै यस क्षेत्रमा लाग्ने हामी सबैलाई संयुक्त राष्ट्र महासभद्वारा सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा पारित बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको बारेमा आवश्यक जानकारी गर्न पाउने अनिवार्य अधिकारका विषयमा स्पष्ट ज्ञान हुनु नितान्त जरुरी छ ।”ⁱⁱⁱ

नेपाली बालसाहित्यको इतिहास पुस्तकमा लेखक प्रमोद प्रधानले बालसाहित्यको प्रयोजन, आवश्यकता र उपयोगितालाई सात बुँदामा प्रस्तुत गर्नु भएको छ : १) मनोरंजन, २) जिज्ञासाहरूको समाधान, ३) ज्ञानको प्रवर्द्धन, ४) चेतना र सोचको विकास एवं परिष्कार, ५) सिर्जनशीलताको विकास, ६) भाषिक क्षमताको विकास र ७) चारित्रिक सुधार ।^{iv}

नेपाली बालसाहित्यका समस्या र हाँकहरू

नेपाली बालसाहित्यका अन्वेषक प्रमोद प्रधानले दिनुभएको पछिल्लो जानकारीअनुसार उहाँको अभिलेखमा नेपाली बालसाहित्यका प्रकाशित पुस्तकहरूको संख्या एक हजार नाघिसकेको छ । जसमा कविता १८७, कथा ३०४, उपन्यास ४९, नाटक १२, जीवनी ४०, निबन्ध १४, चित्रकथा/चित्रपुस्तक १४८, अन्तर्वार्ता १, अनुवाद २०४, विविध ५६, शब्दकोश १, विश्वकोश १ र नेपाली लेखकका अंग्रेजी पुस्तक ४ छन् । संख्यात्मक दृष्टिले हेर्दा नेपाली बालसाहित्य निकै धनी देखिएतापनि अन्तर्राष्ट्रिय तथा वैज्ञानिक मापदण्डमा नेपाली साहित्य साह्रै पछाडि परेको छ । “यथेष्ट सर्जक र पाठक हुँदाहुँदै पनि हामीले अन्तरराष्ट्रिय स्तरका बाल रचना तयार पार्न सकेका छैनौं । सर्जकले यो

बाध्यताबाट मुक्ति चाहन्छ । पाठक अन्तरराष्ट्रिय स्तरका राम्रा कृतिको चाहना गर्छ । तर हामीले किन राम्रा कृति प्रकाशित गर्न सकेका छैनौं ।”^v

“वास्तवमा कृति प्रकाशनका दृष्टिले नेपाली बालसाहित्यको स्थिति अहिले एकदमै उत्साहजनक देखिन्छ । यस क्षेत्रमा आएका कृतिहरूको प्रकाशन छपाइ स्तर पनि मल्टिकलर आकर्षणदेखि एक रंगीसम्म विविध खालका देखिन्छन् । तर जब हामी ती कृतिहरूको विषयवस्तुको लेखनको गुणात्मकता माथि घोट्लिन पुग्छौं त्यति बेला हामीले हाम्रो बालसाहित्य लेखनमा सुधार गर्नुपर्ने धेरै कुराहरू पाउँछौं ।”^{vi}

नेपाली बालसाहित्यका समस्या र चुनौतीबारे छलफल हुन लागेको दुई दशकभन्दा धेरै भइसकेको छ र प्रमुख समस्या र हाँकहरू स्पष्ट भइसकेका छन् । तर समस्या समाधान गर्ने वा हाँक स्वीकार गर्ने काम भएको देखिएको छैन । नेपाली बालसाहित्य सिर्जना, भाषा, शैली, शिल्प, उत्पादन, प्रकाशन, बजार, व्यवस्थापनलगायत विभिन्न समस्याले ग्रस्त छन् भन्नेकुरा कतिपय छलफलहरूमा स्पष्ट नभएका होइनन् । तर कसैले यसको जिम्मेवारी लिएको छैन । वास्तवमा नेपाली बालसाहित्य विना कुनै लक्ष र योजना, बेवारिसे अवस्थामा बिनामेसो मोटाइरहेको छ ।

यहाँ नेपाली बालसाहित्यमा देखिएका विभिन्न खालका समस्या र चुनौतीहरूलाई निम्नलिखित बुँदाहरूमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

क) उत्पादनसँग सम्बन्धित समस्या र हाँकहरू :

अवधारणा, नीति, योजना र कार्यक्रमको अभाव: नेपालको नवौं पंचवर्षीय योजनादेखि मात्रै बालविकासबारे चर्चा हुन थालेको हो । संयुक्त राष्ट्र संघको कार्यक्रममा परेर नेपालमा ‘बालबालिकाका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६२/२०६२’ बनेको हो । तर कुनै पनि नीति, रणनीति र कार्यक्रममा बालसाहित्यबारे उल्लेख गरिएको छैन । सरकारसँग मात्रै होइन बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गरिरहेका अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थासँग समेत बालसाहित्यको विकासको कुनै अवधारणा, नीति, योजना, कार्यक्रम छैन । अभिभावक, नागरिक समाज र बालहितसँग सरोकारवाला (Stake holder) संस्था र व्यक्तिहरू बालविकासमा बालसाहित्यको भूमिकाबारे पर्याप्त मात्रामा सचेत छैनन् ।

व्यावसायिक विशेषज्ञताको अभाव: विकसित मुलुकहरूमा बालसाहित्य लेखन/उत्पादनलाई महत्वपूर्ण, जिम्मेवारीयुक्त र विशेषज्ञको सेवा चाहिने व्यवसायको रूपमा लिइन्छ । विभिन्न उमेर समूहका बालबालिकाका लागि उपयुक्त भाषा, शैली, शिल्प, प्रस्तुति आदिका सम्बन्धमा स्पष्ट मापदण्ड निर्धारित भएको हुन्छ । साथै बालसाहित्यको लेखन/उत्पादनमै विशेषज्ञता हासिल गरेका र त्यही क्षेत्रमा मात्र लाग्ने व्यक्ति र संस्थाहरू हुन्छन् । बालसाहित्यको क्षेत्रमा लागिपर्नेहरूलाई शिक्षण र प्रशिक्षणको व्यवस्था हुन्छ ।

नेपाली बालसाहित्य केही नामी साहित्यकारहरूले फुर्सत वा फोस्साको रूपमा र केही रहरिया साहित्यकारहरूले नाम छपाउने रहरको रूपमा सिर्जना गरेको देखिन्छ । विदेशमा भैं बालसाहित्यमा विशेषज्ञहरूको भूमिकाको आवश्यकता महसूस गरिएको देखिँदैन । “आज हाम्रा बालसाहित्यकारहरू बालबालिकाका लागि बालसाहित्य लेखिदिइरहनु भएको छ, वा कसैले लेख्न लगाएर लेखिरहनु भएको छ । एकदमै थोरै बालसाहित्यकारहरू मात्र ‘बालसाहित्य लेख्छु’ भनेर लेखिरहनु भएको छ । तसर्थ कसैलाई दया गरेर लेखिदिने लेखक, कसैले लेख्न कर लगाएर लेखक र रहरका लागि लेखने लेखकले कहिले पनि वर्तमान युग सुहाउँदो बालसाहित्य सिर्जना गर्न सक्तैन । रहर र करमा लेखिएको बालसाहित्यले वर्तमान बालबालिकालाई आकर्षित गर्न सक्तैन ।”^{vii}

अधिकांश सर्जकहरूमा बालमनोविज्ञानबारे अनभिज्ञता छ । उनीहरूमा व्यावसायिक सीपको अभाव छ, भने कतिपय सर्जकहरूमा अपरिपक्वता देखिन्छ । बालपाठकको उमेरअनुसारको साहित्य सिर्जना गर्ने विशेषज्ञताको कमी छ । लेखकहरूलाई शिक्षण, प्रशिक्षणको व्यवस्था छैन । त्यस्तो प्रशिक्षण लिनुपर्छ भन्ने विचार पनि देखिँदैन । बालसाहित्य सर्जकहरूबीच अन्तर्क्रियाको अभाव छ ।

व्यावसायिक बालसाहित्य-कलाकार/चित्रकारहरूको कमी: चित्र बालसाहित्यको महत्वपूर्ण अंग हो । प्रौढसाहित्य र बालसाहित्यमा पाइने एउटा प्रमुख भिन्नता भनेको नै चित्रांकन हो । अहिले पनि पत्रपत्रिका र प्रौढ साहित्यका लागि चित्रांकन गर्ने कलाकारहरूले नै बालसाहित्यका लागि पनि चित्रांकन गरिरहेका छन् । नेपाली बालसाहित्यमा चित्रकथाको कमी छ । भएका साहित्यमा पनि चित्र र कथ्यबीच सन्तुलन र समन्वयको कमी खट्किन्छ । नेपालमा बालसाहित्यकै लागि चित्रांकन गर्ने विशेषज्ञता हासिल गरेका कलाकारहरूको अभाव छ ।

बालसाहित्य बारे अस्पष्टता : “आज बजारमा जसरी बालसाहित्यको खोलमा पुस्तकहरू आइरहेका छन् ती पुस्तकहरू भाषा सरल भएकै आधारमा मात्र बालसाहित्य हुन् त भन्ने प्रश्न अहिले टड्कारो रूपमा उभिएको छ । के बालसाहित्य हुनका लागि कुनै पनि कृतिमा भाषा सरल हुनु र तिनमा बालपात्र हुनुले मात्र सो कृति बालसाहित्य हुन्छ भन्ने प्रश्नमा अहिले नेपाली विद्वानहरूमै अन्यौलता व्याप्त छ । यही प्रश्नले अहिले बालसाहित्यमा कलम चलाउने लेखकहरूलाई समेत गाँजेको पाइन्छ । बालसाहित्यका लेखकहरू आज अन्यौलपूर्ण परिस्थितिमा लेखिरहेका देखिन्छन् । बालसाहित्य हुनका लागि के हुनु पर्छ, बालसाहित्य वर्तमान युगमा कस्तो हुनुपर्छ, वयस्क साहित्य र बालसाहित्यबीच वास्तविक भिन्नता के हो भन्ने सन्दर्भमा अहिले सम्पूर्ण बालसाहित्यिक वाङ्मय रनभुल्लमा परेको देखिन्छ ।”^{viii}

उपदेशात्मक शैली : “बालसाहित्य क्षेत्रमा लाग्नेहरूको मुख्य काम भनेको बालबालिकाहरूका लागि मर्यादापूर्ण समाजको निर्माणका निम्ति मनोगत तथा वस्तुगत दुवै किसिमबाट आधारहरू स्थापना गर्नु हो । त्यसैले आदेशात्मक तथा उपदेशात्मक शैलीलाई हामीले सकेसम्म छिटो त्याग्न सक्ने पर्छ । हामीले यो काम जति छिटो गर्न सक्यौं त्यति नै नयाँ पुस्ताका बीचमा काम गरिरहेको हामीहरू मर्यादापूर्ण समाजको उदय हुने कुरामा सुनिश्चित हुन सक्यौं ।”^{ix}

भाषासम्बन्धी समस्या: बाल साहित्यकार शान्तदास लेख्नुहुन्छ, “बालसाहित्यकारहरूले आफ्ना बालपाठकहरूको उमेर हेरेर भाषाको प्रयोग गर्नुपर्छ । पाँच वर्षसम्मका बालबालिकाहरूका लागि भनी लेखिने साहित्यिक सर्जाममा प्रयोग हुने भाषा र पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्मका बालबालिकाहरूका लागि लेखिएका सर्जाममा प्रयोग हुने भाषा उही नभई बेग्लै हुनुपर्छ । त्यसरी नै दश वर्षभन्दा माथिका सर्जाममा प्रयोग हुने भाषा उही नभई बेग्लै हुनुपर्छ । त्यसरी नै दश वर्षभन्दा माथिका बालबालिकाहरूका लागि फेरि बेग्लै हुनुपर्छ । वास्तवमा एक जना बालसाहित्यकारले कुनै पनि सर्जाम तयार पार्दा कसका लागि, कुन उमेरका बालबालिकाका लागि र तिनमा प्रयोग भएको भाषा निश्चित पाठकका लागि उपयुक्त छ, छैन भनी राम्ररी विचार पुर्याउनु अत्यन्त आवश्यक छ ।”^x

श्री शान्तदासले २०४४ सालमा प्रज्ञाप्रतिष्ठानले आयोजना गरेको बालसाहित्यबारे गोष्ठीमा बालजगतमा बालसाहित्यको सिर्जना र तिनको प्रचार साथै बालभाषा र बालशब्दहरू संकलन गरेर प्रतिष्ठानले प्रकाशित गर्न लागेको तर दुई दशक वित्ता पनि त्यो कृति प्रकाशित नभएको कुरा उल्लेख गर्नु भएको छ । उहाँ अगाडि लेख्नुहुन्छ, “..... प्रत्येक वर्ष एक वा दुई राष्ट्रिय स्तरका बालसाहित्यसम्बन्धी गोष्ठीहरू हुने गरिरहेका छन् र प्रत्येक गोष्ठीमा यही कुरा उठाइँदैछ, र उता बालसाहित्यकारहरू आफूले तयार पारेका सर्जामहरूमा बालभाषा (शब्दसहित) को उचित वा ठीक प्रयोगबारे कुनै निक्कैल बिनाका अलमलकै स्थितिमा छन् भनेर ठान्नुपर्छ । बालशब्दहरू र बालभाषाको उचित प्रयोग सम्बन्धी समस्याको समाधान भइसकेको भनी अभै मान्न सक्ने स्थिति अभै देखिएको छैन किनभने प्रत्येक गोष्ठीमा विद्वानहरूले यो कुरा अभै पनि उठाइरहनु भएकै छ ।”^{xi}

त्यसो त साभा प्रकाशनले २०५७ सालमै ‘नेपाली बाल-शब्दकोश’ (सम्पादक: उषा दीक्षित र दिवाकर ढुंगेल) प्रकाशित नगरेको होइन, तर त्यसको लक्ष माथि भनेभै बालसाहित्यकार नभएर बालपाठक हुन् । त्यसको प्रकाशकीयमा भनिएको छ, “समृद्ध र विकसित भाषा-साहित्य सभ्यताको परिचायक हो । यसै ध्येयलाई आत्मसात गर्दै बालबालिकाको भाषाबोधमा सरलता ल्याई बालमस्तिष्कदेखि नै नेपाली लेखनमा शुद्ध नेपाली शब्दको प्रयोग बढाएर भाषाको विकासमा निजत्व कायम राख्ने उद्देश्यले प्रस्तुत गरिएको छ – नेपाली बाल-शब्दकोश ।” निश्चय नै नेपालीभाषाका बालसाहित्यकारहरूलाई बालबालिकाको उमेर समूहअनुसार भाषा प्रयोग गर्नका लागि जुन कोशको आवश्यकता छ, त्यो आवश्यकता यो कोशले पूरा गर्दैन ।

मुद्रणमा केन्द्रित शैली: साहित्य अहिले पुस्तकमा सीमित छैन । तर नेपाली साहित्यकारहरू पुस्तक र पत्रपत्रिका जस्ता परम्परागत माध्यमका लागि नै लेखिरहेका छन् । रेडियो, टेलिभिजन र बाल फिल्मका लागि लेख्नु परेमा लेखक पाउन गाह्रो छ । हाल नेपालमा राम्रा बालकार्यक्रमहरू आउन नसक्नुमा एउटा मुख्य कारण यही देखिन्छ ।

मुद्रण प्रविधिमा स्तरहीनता: बालबालिकाहरू साहित्यका विषयवस्तुबाट भन्दा पहिले पुस्तकको रंगीन र आकर्षक मुद्रणबाट प्रभावित हुन्छन् । नेपाली बालसाहित्यका पुस्तकहरूको मुद्रणमा धेरै प्रकारका प्राविधिक र बालमनोविज्ञानसम्बन्धी त्रुटीहरू देखिन्छन् । अधिकांश पुस्तकहरूको कभर पेज रंगीन भए पनि भित्रीपेज साधा हुन्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय गौरसरकारी संस्थाहरूले प्रकाशित गर्ने पुस्तक र प्रकाशन व्यवसायीहरूले प्रकाशित गर्ने पुस्तकमा धेरै फरक देखिन्छ ।

विचार/विषयवस्तुमा नवीनताको अभाव: बालकथाकार विजय चालिसेका शब्दमा, “आज पनि हाम्रा बहुसंख्यक बालसाहित्यका विषयवस्तु कि त पुरानै सामन्ती कथाको चमकदमकबाट भ्रमित देखिन्छन्, कि नयाँ खाले

उपाभोक्तावादी संस्कार संस्कृतिको प्रसारतर्फ लक्षित देखिन्छन् । पछिल्ला कालखण्डमा लेखिएका केही नेपाली बालसाहित्यमा लेखकीय मौलिक सोच, चिन्तन र युगानुकूल यथार्थबोध पनि पाइन्छ, तर ती अत्यन्त कम छन् । सूचनात्मक बालसाहित्य अर्थात् तथ्यमा आधारित जानकारी वा सूचनामूलक बालसाहित्यतर्फ हाम्रो पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको छैन । विषयको बोधिलता, शुष्कता र तथ्यको प्रभावलाई हलुको पार्न त्यसलाई कथात्मक परिवेश दिएर तयार गरिएका ज्ञानविज्ञान वा सूचनाका विविध पक्ष आजको आवश्यकता हो भने तिनको निर्माण आजका बालसाहित्यकारको चुनौति हो । आज आमसंचार माध्यमहरूले जुन गतिमा सूचना ज्ञानको प्रसार गरिरहेका छन् बालबालिका पनि त्यही गतिमा जिज्ञासाको वृद्धि भइरहेको छ । त्यो जिज्ञासा शान्त पार्न पनि समय र बालबालिकाको मानसिक विकास अनुरूपका बालपाठ्य सामग्रीको लेखन प्रकाशन आवश्यक देखिएको छ । टेलिभिजन र संचारका अन्य माध्यम तथा विदेशी बालसाहित्य र पाठ्य सामग्रीको आकर्षणबाट मुक्त गरी नेपाली बाल पाठकलाई आफूतिर आकर्षित गर्नका लागि पनि अबको नेपाली बालसाहित्यले विषयवस्तु र प्रस्तुतिगत विविधतातर्फ उपयुक्त ध्यान दिनैपर्छ ।”^{xii}

विषयको विविधताको अभाव : “नेपाली बालसाहित्यमा धेरै विषयले अभै प्रवेश पाउन सकेका छैनन् । परम्परागत रूपमा धार्मिक आख्यान एवं लोकसाहित्यका आधारमा लेखिने बालसाहित्यकै संख्या बढी भएकाले यस्तो परिस्थितिको सिर्जना भएको हो । देशको भूगोल, इतिहास र संस्कृतिका साथै वातावरण, जनस्वास्थ्य, बालअधिकार, लैंगिक समानता, नयाँ प्रविधि अदिबारे उनीहरूलाई ज्ञान र जानकारी दिने पुस्तकहरूको संख्या अभै नगन्य छ । परम्परागत धार्मिक आख्यान र लोकसाहित्यमा आधारित कतिपय कृतिले बालबालिकाहरूलाई नकारात्मक शिक्षा दिइरहेको यथार्थलाई पनि यहाँ हामीले भुल्नु हुँदैन । रुढिवाद, अन्धविश्वास, भेदभाव आदिलाई प्रोत्साहन दिने हिजोका कतिपय आख्यान असान्दर्भिक भइसकेकोतर्फ लेखकको अभै ध्यान गएको छैन । त्यसैले, अब बालसाहित्य लेख्नु मात्र महत्वपूर्ण होइन, के विषयमा लेख्ने भन्ने प्रश्न महत्वपूर्ण हुनपुगेको छ । यो प्रश्नको समाधानले नै नेपाली बालसाहित्यको गुणात्मकतालाई अघि बढाउन मद्दत गर्छ ।”^{xiii}

सम्पादनको अभाव: रहरले निस्कने बालसाहित्यका पुस्तकहरूमा सम्पादनको बिल्कुलै अभाव छ भने अधिकांश व्यावसायिक प्रकाशकहरूले पनि पुस्तक सम्पादनलाई महत्व दिएको देखिँदैन । कतिपयले त भाषा सम्पादन र विषयवस्तु सम्पादनबीच फरक छुट्टयाएको पनि देखिँदैन । यसले गर्दा बालबालिकामा पुस्तकप्रति आकर्षण हुँदैन र विक्री पनि घट्छ । अधिकांश बालपत्रिकाहरूमा पनि सम्पादनको कामलाई जिम्मेवारीपूर्वक लिएको देखिएको छैन ।

पूर्व परीक्षणको अभाव : बालसाहित्यका पुस्तक र अन्य सामग्रीहरू तयार पारेपछि सीमित लक्षित पाठकमाभ परीक्षण गर्ने वा विशेषज्ञ र समालोचनहरूबीच छलफल गराउने चलनको अभावले गर्दा पनि घसरपसर सामग्री बालसाहित्यको नाममा निर्वाध रूपमा बजारमा गइरहेको छ ।

अनुवाद बालसाहित्यको कमी : विश्वका उत्कृष्ट बालसाहित्यको नेपाली र अन्य राष्ट्रिय भाषाहरूमा अनुवाद गर्ने काम साह्रै थोरै मात्रामा भएको छ । केही पुराना विदेशी बालसाहित्यका अनुवादहरू देख्न पाइन्छन् । कतिपय एउटै पुस्तक धेरै जनाले अनुवाद गरेका पनि देखिन्छन् । तर आधुनिक वा हाल अन्यत्र सिर्जना भइरहेका ताजा बालसाहित्यको अनुवाद पाइँदैन । यसले गर्दा नेपाली पाठक र सर्जक दुबै घाटामा परेका छन् ।

विदेशी भाषाका र विदेशमा उत्पादिन साहित्यप्रति आकर्षण: अंग्रेजी माध्यमका विद्यालयहरूले नेपाली बालसाहित्यभन्दा अंग्रेजी बालसाहित्यलाई प्रोत्साहन दिएको कारणले पनि नेपाली बालसाहित्य व्यावसायिक रूपले पछाडि परेको छ ।

नेपालभित्रका भाषाहरूबाट अनुवादको कमी: नेपालमा प्रचलित विभिन्न भाषाहरूमा बालसाहित्य सिर्जना नभएको होइन । नेपालका अन्य भाषाका बालसाहित्यको अनुवाद नेपालमा भएको छ । तर नेपालभित्रकै भाषाहरूमा तिनको अनुवाद गर्ने चलन सुरु भएकै छैन जसले गर्दा नेपालका मौलिक बालकथाहरूबाट नेपाली बालपाठकहरू नै बंचित छन् ।

साहित्य समीक्षा, समालोचनाको अभाव: नेपाली बालसाहित्यमा समालोचनाको नितान्त अभाव छ । ‘नेपाली बालसाहित्यको इतिहास’ पुस्तकले नै समालोचनाको पनि काम गरेको छ । साहित्यकार भिक्टर प्रधानका शब्दमा यो “पुस्तक नेपाली बालसाहित्यका बारेमा उपलब्ध एक मात्र ऐतिहासिक तथा समीक्षात्मक ग्रन्थ हो ।”^{xiv} केही बालपत्रिकामा देखिने पुस्तक समीक्षा पुस्तक परिचयको घेराभन्दा बाहिर निस्कन सकेका देखिँदैनन् । बालसाहित्यमै केन्द्रित वा विशेषज्ञता हासिल गरेका समालोचकको अभाव छ जसले गर्दा कुन सिर्जना बालसाहित्य हो र कुन होइन भन्ने अन्याय छानिएको छ ।

नयाँ माध्यम/प्रविधिकोप्रति वेवास्ता: नेपाली बालसाहित्य अहिले पनि मुद्रण र पाठ्य प्रविधिमा सीमित छ । रेडियो र टेलिभिजनमा सीमित संख्यामा बालकार्यक्रम प्रसारित हुन्छन् । रेडियोमा प्रसारित बालकार्यक्रमहरू केटाकेटीले कविता र गीत वाचन गर्नेमा सीमित छन् । स्तरीय बालकार्यक्रमको अभाव छ । त्यस्तै बाल नाटक, बालफिल्मको अभाव छ भने । बालसाहित्यलाई इन्टरनेट तथा डिजिटल प्रविधिबाट उत्पादन र प्रसार गर्ने काम प्रारम्भिक चरणमा छ । आधुनिक माध्यमहरू अपनाउन नसक्नाले नेपाली बालबालिकका आफ्नो भाषा र संस्कृति नमिल्ने विदेशी बालसाहित्य हेर्न, सुन्न बाध्य छन् । नेपाली बालसाहित्यले नयाँनयाँ माध्यम अपनाउन सकेन भने बालबालिकाहरू यसबाट विकर्षित र विमुख हुने सम्भावना बढेको छ ।

प्रकाशन व्यवसाय र बजारका समस्या: बालसाहित्य प्रकाशन गरेका संस्थाहरूको संख्या पनि एक सय पुग्न आँटोको देखिन्छ । तर बालसाहित्य प्रकाशनमा मात्र विशेषज्ञता हासिल गरेका र त्यसैमा केन्द्रित प्रकाशनहरूको संख्या दुई हातका औँलामा गन्न पुग्ने जति पनि छैनन् ।

प्रकाशक र सर्जकको सम्बन्ध गोठाला र गाईको जस्तो हो । उपयुक्त दानापानी नपाइकन गाईले दूध दिनसक्तैन । तर नेपाली गोठालाहरू गाईको दूध बेचेर धन कमाउँदै जान्छन्, गाईहरू दुब्लाउँदै जान्छन् । सर्जकहरू प्रकाशकका कृपापात्र भएर बाँच्नु पर्ने अवस्था हटिसकेको छैन । बालसाहित्यको क्षेत्रमा स्तरीय र व्यावसायिक पुस्तक प्रकाशकको अभाव छ । प्रायः सबै पुस्तक काठमाडौँमा प्रकाशित हुन्छन् । विक्रीवितरण पनि काठमाडौँमै बढी हुन्छ । प्रकाशित पुस्तकहरूलाई देशव्यापी रूपमा फैलाउने उपयुक्त संयन्त्र छैन । विक्रीको लक्ष अधिकांश बोर्डिङ स्कूल र गैरसरकारी संस्थाले एकमुष्ट किन्नेतिर छ । एकमुष्ट र सीमित ग्राहक भएको कारणले चोरी प्रकाशन, कमिसनको खेलदेखि भुईँफट्टा र नक्कली लेखक (घोस्ट राइटर) को प्रादुर्भावसम्मका अनेक विकृतिहरू प्रकाशन व्यवसायमा मौलाएका छन् ।

ख) उपभोक्तासँग सम्बन्धित समस्या र हाँकहरू :

सचेतनाको अभाव: बालबालिकाको शारीरिक विकासका लागि पोसिलो खाना, न्यानो र राम्रो नाना तथा अन्य स्वास्थ्य र शिक्षा सम्बन्धी आवश्यकता बारे अभिभावकहरू केही मात्रामा सचेत भएता पनि बालबालिकाको मानसिक विकास, सुसंस्कार, नैतिकता र सदाचारका लागि मानसिक खुराकको रूपमा बालसाहित्यको खाँचो पर्छ भन्ने कुरामा अधिकांश अभिभावकहरू अनभिज्ञ छन् ।

पहुँचको समस्या : 'केटाकेटी नेपाल' ले काठमाडौँ उपत्यकामा गराएको सानो सर्वेक्षणले बालसाहित्यको पहुँच र उपयोग निकै दयनीय देखाएको छ । सर्वेक्षणका अनुसार नेपालमा विगत दुइतीन वर्षयता वार्षिक ७० देखि ८५ वटा बालपुस्तक प्रकाशित हुन्छन् । प्रकाशित कृतिमध्ये सातदेखि दश प्रतिशतसम्मको कृति मात्र सर्वसाधारण पाठकको पहुँचमा हुन्छन् । उपत्यकाका बोर्डिङ स्कूलका १३ प्रतिशत बालबालिकाले मात्र नेपाली बालसाहित्य पढ्छन् । ९४ प्रतिशत बालसाहित्यका पुस्तक पहिलो संस्करणमै सीमित हुन्छन् । ९० प्रतिशत पुस्तक एक हजार प्रति मात्रै छापिन्छ । सरकारी विद्यालयका २३ प्रतिशत बालबालिकाले मात्र बालसाहित्य पढ्ने मौका पाउँछन् । यो सर्वेक्षणले के संकेत गरेको छ भने यदि समयमै स्तरीय बालसाहित्य उत्पादन गर्न सकिएन भने नेपाली बालपाठकहरू नेपाली बालसाहित्यबाट विमुख र विकर्षित हुने डर छ ।^{xv}

आर्थिक समस्या: आर्थिक कारणले पनि बालबालिकका स्तरीय बालसाहित्यबाट बंचित छन् । बालसंसार र रुम टु रिडजस्ता बालसाहित्यमा लागि परेका प्रकाशनहरू स्तरीय छन् तर महँगा छन् । बालबालिककाको विकासका लागि धेरै कार्यक्रम चलेका छन् । तिनका लागि सहयोग र अनुदानको कमी छैन तर बालसाहित्यलाई सस्तोमा बालपाठकको हातमा पुर्याउन अनुदानको व्यवस्था छैन ।

पुस्तकालयको अपर्याप्तता: नेपालका अधिकांश विद्यालय, शहर र गाउँहरूमा पुस्तकालय छैनन् । भएका पुस्तकालयहरूमा पनि बालपाठकहरूका लागि सामग्री र स्थान पर्याप्त मात्रामा छैनन् । बालबालिकाका लागि लक्षित कतिपय पुस्तकालयहरूमा विद्यालयका पाठ्यपुस्तक मात्रै छन् । पाठ्यक्रमका पुस्तकबाहेकका बालसाहित्यिक पुस्तकहरू राख्ने चलन अधिकांश पुस्तकालयमा देखिँदैन ।

सामाजिक अन्तक्रियाको अभाव: बालसाहित्यको पहिलो पाठक/ग्राहक अभिभावक वा शिक्षक हुन् । तर नेपाली अभिभावकहरूमा बालसाहित्य पढ्ने पढाउने चेतना र जाँगर देखिँदैन । केटाकेटीले पढेका पुस्तक वा उनीहरूले हेरेका बालकार्यक्रम, टेलिभिजनमा देखाइने बालफिल्मबारे छलफल गर्ने, तिनका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षबारे विश्लेषण गर्ने चलन छैन । यसले गर्दा बालबालिकाले सही के हो गलत के हो भन्ने जान्न पाउँदैनन् ।

भूमण्डलीय र नाफामुखी प्रस्तोताहरूको बढ्दो प्रभाव: बालसाहित्यका नयाँनयाँ कथन प्रस्तोताहरूले पुरानाको ठाउँ ओगट्दैछन् । बच्चाहरूले अब त्यस्ता समूहहरूका कथन ग्रहण गरिरहेका छन् जोसँग बेच्ने अन्य उत्पादन वा सेवा हुन्छ । उनीहरू आफ्नो सामान वा सेवा बेच्नका लागि ती कथनहरू संचार गरिरहेका हुन्छन् । यी नयाँ कथनकारहरू अन्तर्राष्ट्रिय पहुँच भएका र संसारभरि फैलिएका छन् । बहुराष्ट्रिय व्यापारी र उत्पादकहरूले बालसाहित्यसँग उनीहरूका विज्ञापकको उत्पादन मात्र बेचिरहेका छैनन्, नयाँ र विरानो मूल्यमान्यताहरू पनि फैलाइरहेका छन् । यो समस्या अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै गम्भीर रूपमा उठिरहेको छ ।

बालबालिका र अभिभावकलाई आमसंचारको बारेमा सचेत र शिक्षित गर्ने संस्था, एक्सन कोअलिसन फर मिडिया एजुकेशन (Action Coalition for Media Education) का अनुसार “विश्वको इतिहासमा हामी सबैभन्दा धेरै सूचना र संचारको भीडमा बाँचिरहेका छौं । अखबार, रेडियो, टेलिभिजन, सिनेमा, भिडियो गेम, पत्रिका र इन्टरनेटजस्ता शक्तिशाली आमसंचारका औजारहरूले हरेक घर, विद्यालय र समुदायमा सूचना र ज्ञानका विविधताहरू ल्याउनसक्छन् । तर, हाम्रो संस्कृति र राजनीतिलाई निर्णय गर्ने आमसंचारका अधिकांश माध्यमहरू मुट्ठी भरका अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक संस्थाहरूको हातमा केन्द्रित भएका छन् । यो अवस्थाले हाम्रो स्वास्थ्य र लोकतन्त्रमा गम्भीर खतरा ल्याएको छ ।”^{xvi}

अध्ययन अनुसन्धानको अभाव: बालसाहित्यको अनुसन्धान, समीक्षा, निरन्तर अनुगमन, मूल्यांकन र दिशा निर्देशन गर्ने संस्थागत प्रयासको नेपालमा निकै खाँचो छ । यसको अभावमा बालसाहित्य विशेषज्ञता चाहिने जिम्मेवारयुक्त लेखन बन्न सकेको छैन ।

बालसाहित्यको विकासका लागि गर्नुपर्ने काम, सुभाव

माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरूसँग तिनका समाधानहरू पनि स्वतः इंगित छन् । तापनि बुँदागत रूपमा केही सुभाव प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त होला । नेपाली बालसाहित्यमा समग्रमा देखिएका समस्यासँग सम्बन्धित सुभावहरू तथा नवनिर्माणको एजेन्डासँग सम्बन्धित सुभावहरू गरी दुई खण्डमा सुभाव प्रस्तुत गरिएका छन् ।

समग्र सुभाव :

- १) सर्वप्रथम बालसाहित्यको विकास र बालबालिकाको विकास अभिन्न विषय हो भन्ने कुरा राज्य तथा सरोकारवाला सबै निकाय र व्यक्तिहरूले स्वीकार गर्नुपर्छ ।
- २) बालसाहित्यको विकास र प्रवर्द्धनका लागि राज्य तथा निजीक्षेत्र मिलेर दीर्घकालीन नीति बनाउनुपर्छ । यसकालागि राज्यको पहलमा बालसाहित्य विकास नीति निर्माण सुभाव समिति गठन गरी काम थाल्न सकिन्छ ।
- ३) सो समितिको कार्यविधि र समितिले तयार पार्ने नीति, रणनीति तथा कार्यक्रमको खाका यस्तो हुनसक्छ :
 - सबै सरोकारवाला निकाय, व्यक्ति, पक्षहरूलाई संलग्न गराई राष्ट्रिय बालसाहित्य नीति तर्जुमा गर्ने ।
 - निश्चित अवधिको वा पाँच वर्षे रणनीति बनाउने ।
 - बालसाहित्यको विकासमा राज्यको दायित्व किटान गर्ने ।
 - टेलिभिजन र रेडियोमा बालकार्यक्रम प्रसार गर्दा कार्यक्रमको अधि, पछि र बीचमा प्रसारण गरिने विज्ञापनको समय र विज्ञापन गरिने विषयवस्तुबारे स्पष्ट नियमकानून बनाउने ।
- ४) बालसाहित्यको क्षेत्रमा विशेषज्ञ तयार गर्ने । नेपालको नवनिर्माणका उद्देश्य, कार्यक्रम र विषयवस्तुलाई बुझाउने र त्यसैअनुरूप मूल्यमान्यता संप्रेषण गर्ने बालसाहित्य सिर्जना गर्न शिक्षण, प्रशिक्षण, कार्यशाला तथा उत्प्रेरणा कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- ५) बालहितका विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई बालसाहित्यको विकासमा लगानी गर्न आआफ्नो कार्यक्रममा बालसाहित्यको प्रवर्द्धनलाई समावेश गर्न अभिप्रेरित गर्ने, दायित्वबोध गराउने ।
- ६) विश्वविद्यालयदेखि शिशुविद्यालयसम्म बालपुस्तकालय अनिवार्य गराउने । प्रस्तावित पुस्तकालयनीतिमा सार्वजनिक पुस्तकालयहरूमा कम्तीमा २५ प्रतिशत र विद्यालयका पुस्तकालयहरूमा पाठ्यपुस्तक बाहेकका कम्तीमा ७५ प्रतिशत बालसाहित्यका सामग्री (पुस्तक, पत्रपत्रिका, श्रव्य, श्रव्यदृश्य क्यासेट, सीडी) राख्न अनिवार्य गराउने ।

७) बालसाहित्यको अभिलेखन (डकुमेन्टेसन), अनुगमन, मूल्यांकन, अनुसन्धान गर्ने गराउने व्यवस्था गर्ने । बालसाहित्य सम्बन्धी पुस्तक तथा अन्य कृतिहरू, शोध तथा अनुसन्धान पत्रहरू, गोष्ठीपत्रहरू संकलन र प्रकाशन गर्ने गराउने ।

८) बालविकासलाई शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत राख्ने । बालसाहित्य विकास समिति/बोर्ड गठन गर्ने । बालसाहित्यको विकास र प्रवर्द्धनमा नेपाल बालसाहित्य समाजलगायत विभिन्न प्रज्ञाप्रतिष्ठानहरू र बालसाहित्यमा कार्यरत अन्य संस्थाहरूका साथै साभ्ना प्रकाशनको भूमिका स्पष्ट पार्ने ।

९) बालसाहित्यको प्रवर्द्धनमा विश्वविद्यालय, क्याम्पस, विद्यालय, पुस्तकालयहरूको भूमिका स्पष्ट पार्ने, अभिप्रेरित गर्ने कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

१०) बालसाहित्यका सामग्रीको प्रकाशन, उत्पादनमा पुस्तक प्रकाशकहरू, अडियो तथा भिडियो कार्यक्रम उत्पादकहरू, मिडिया हाउस र मिडिया उत्पादकहरूको भूमिका बढाउने । पुस्तक प्रकाशन र विक्री वितरणमा व्याप्त विकृति, अस्वच्छ प्रतिस्पर्धा हटाउने ।

११) उद्योगी, व्यापारी तथा अन्यव्यवसायीले विज्ञापन दाताको हैसियतले बालसाहित्यमा पार्नसक्ने सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव र भूमिका स्पष्ट पार्ने र सकारात्मक भूमिका खेल्न, योगदान दिन प्रेरित गर्ने ।

१२) विश्वबालसाहित्यका उत्कृष्ट कृतिहरूको नेपालका विभिन्न भाषामा अनुवाद र प्रकाशन गर्ने । नेपालभित्रकै विभिन्न भाषाका बालसाहित्यको विभिन्न भाषाहरूमा अनुवाद र प्रकाशन गर्ने । यसको लागि आवधिक योजना बनाउने ।

१३) बालसाहित्यलाई सरल, सस्तो र छिटो तरिकाले देशव्यापी रूपमा पुर्याउनु छापामाध्यमका साथै इलेक्ट्रोनिक र डिजिटलमाध्यम, वेबसाइट आदिको उपयोग गर्ने वातावरण तयार पार्ने ।

१४) वर्षमा कम्तीमा १२ वटा बाल कथानक फिल्म, ५० वटा रेडियो बालनाटक, १० वटा बालगीत र बालकथा/नाटकहरूको श्रव्य क्यासेट र सीडी उत्पादन गर्ने । बालसाहित्यको अन्तर्क्रियात्मक अडियो, भिडियो र पाठ्य वेबसाइट संचालन गर्ने ।

१५) राष्ट्रिय बालपुस्तक कोष (नेसनल चिल्ड्रेन बुक ट्रस्ट) स्थापना गरी सस्तो र स्तरीय बालसाहित्यका पुस्तक तथा अन्य माध्यमहरू उत्पादन गर्ने । बालसाहित्यको उत्पादन (सिर्जना, प्रकाशन, मुद्रण, उत्पादन) लागतमा कम्तीमा ५० प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गरी सस्तोमा उत्पादन र वितरण गर्ने ।

१६) बालसाहित्यको महत्व र भूमिका बारे देशव्यापी चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

नवनिर्माणसँग सम्बन्धित सुझाव :

१) नेपालको नवनिर्माणका उद्देश्य र विषयहरूलाई आत्मसात गर्दै सामन्ती सोच, संस्कार, विचार र व्यवहारलाई परित्याग गरी लोकतान्त्रिक तथा सामाजिक न्यायका सिद्धान्तमा आधारित समाजको निर्माण गर्नका लागि चाहिने विचार, संस्कार र व्यवहार प्रवर्द्धन गर्ने खालका मूल्यमान्यता सिकाउने बढाउने साहित्यको सिर्जन गर्ने ।

२) बालबालिकामा हुर्काउनु, बढाउनु पर्ने संस्कार र मूल्यमान्यताहरू :

आत्मसम्मान जगाउने,

सहअस्तित्व, मेलमिलाप, आपसी सहयोग र सम्मानको भावना जगाउने,

देश, समाज, मान्यजन र आफ्नो हित गर्ने सबैप्रति कृतज्ञताको भाव जगाउने,

निर्णय क्षमता बढाउने,

द्वन्द्वको अहिंसक तथा सबैपक्षलाई लाभ हुने समाधान खोज्न प्रेरित गर्ने ।

३) बालबालिकामा उक्त संस्कार र मूल्यमान्यता जगाउनका लागि सिर्जना गर्नुपर्ने उपयुक्त बालसाहित्यका लागि अनुकूल परिवेश सिर्जनाका लागि बालसाहित्य सर्जक, उत्पादक, प्रकाशक, प्रसारकहरूलाई सचेत र उत्प्रेरित गर्नका लागि विभिन्न तहमा विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्ने । जस्तै :

क) देशका विभिन्न भागमा बालसाहित्यकारहरुका लागि विषयवस्तु/भाव, भाषा, शैली तथा नवीन शिल्प र प्रविधिहरुबारे कार्यशाला गोष्ठी संचालन गर्ने ।

ख) रेडियो तथा टेलिभिजनमा बालकार्यक्रम उत्पादन र संचालन गर्नेहरुका लागि कार्यशाला, छलफल कार्यक्रम आयोजना गर्ने ।

ग) बालपत्रिकाका प्रकाशक तथा संपादकहरूसँग छलफल गर्ने ।

घ) बालपुस्तक प्रकाशकहरूसँग छलफल गर्ने ।

ङ) बालहितका योजनामा लागिपरेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थासँग छलफल गर्ने र सहयोगका लागि अनुरोध गर्ने ।

च) विद्यालयका शिक्षकहरूसँग बालबालिकासँग गरिने व्यवहार बारे छलफल गर्ने ।

छ) बालसाहित्यको डकुमेन्टेसन, अनुगमन, मूल्यांकन गर्ने र सुझाव दिने ।

बालसाहित्यसम्बन्धी यो कार्यपत्र तयार गर्ने मेसोमा सीमित अवधिमा गरिएको नेपाली बालसाहित्यको अध्ययनबाट नेपाली बालसाहित्य उमेरको हिसाबले सय वर्ष नाघेको देखिएता पनि कार्य कुशलताको दृष्टिले यो शैशवावस्थामै रहेको देखिएको छ । बालबालिकाको विकासका लागि बालसाहित्यको भूमिकाबारे साँढै कम चिन्तन र प्रयास गरिएको छ । नेपाली बालसाहित्यले एउटा निश्चित दिशा समातिनसकेको हुनाले पनि यसलाई नयाँ दिशामा लैजान सजिलो छ । यसैले यो अवसरलाई उपयोग गर्दै नेपालको नवनिर्माणको ऐतिहासिक लक्ष पूरा गर्नका लागि बालसाहित्यका सर्जक, उत्पादक, तथा विभिन्न तहका सरोकारवाला (Stakeholders) समक्ष अपूर्व अवसर र जिम्मेवारी आएको छ । धन्यवाद ।

प्रस्तुत मिति : २०६३ चैत १६ गते, नुवाकोट बट्टारमा

संशोधन मिति : २०६३ चैत २३ गते ।

सान्दर्भ/स्रोत :

- i **नेपाली बाल-विश्वकोश**, प्रधान सम्पादक: चूडामणि बन्धु, सम्पादक: भिक्टर प्रधान, महादेव अवस्थी र विश्वम्भर चंचल, प्रकाशक: नेपाली बाल-साहित्य समाज, काठमाडौं, २०६०, पृष्ठ ३३५ र ३३६)
- ii **नेपाली बालसाहित्यको इतिहास**, लेखक: प्रमोद प्रधान, प्रकाशक: विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रालि, काठमाडौं, दोस्रो संस्करण २०६१, पृष्ठ १९
- iii **बालसाहित्य**, वार्षिक मुखपत्र, प्रकाशक : नेपाल बालसाहित्य समाज, २०६०, 'बालसाहित्यको उत्थानमा सम्पादकको दायित्व' जनकप्रसाद हुमागाई, , पृष्ठ ४)
- iv **नेपाली बालसाहित्यको इतिहास**, ऐजन, पृष्ठ १६-१८
- v **बालसाहित्य**, ऐजन, 'नेपालमा बालसाहित्य र नेबासास', पोष चापागाई, पृष्ठ ५५
- vi 'नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान अवस्था र चुनौतीहरू : एक अध्ययन', कार्यपत्र, प्रस्तोता : कार्तिकेय घिमिरे र तेजकुमार सुब्बा, २०६२ भदौ ५ ।
- vii ऐजन कार्यपत्र ।
- viii ऐजन कार्यपत्र ।
- ix **सुन्ने र सुनाउने परम्परा**, बालसाहित्यसम्बन्धी लेख सँगालो, लेखक: शान्तदास, प्रकाशक: बालकोसेली प्रकाशन, २०६२, पृष्ठ ९
- x **सुन्ने र सुनाउने परम्परा**, ऐजन, पृष्ठ १२
- xi **सुन्ने र सुनाउने परम्परा**, ऐजन, पृष्ठ १३
- xii <http://www.sahitya.org.np/modules/detail.php?ID=374&modID=23> मा राखिएको लघुपत्र ।
- xiii 'नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान अवस्था', कार्यपत्र, प्रस्तोता : प्रमोद प्रधान, २०६२ भदौ ५ ।
- xiv **मिडिया अध्ययन १**, प्रकाशक: मार्टिन चौतारी, २०६३, पृष्ठ ३२३ ।
- xv 'नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान अवस्था र चुनौतीहरू : एक अध्ययन', कार्यपत्र, प्रस्तोता : कार्तिकेय घिमिरे र तेजकुमार सुब्बा, २०६२ भदौ ५ ।
- xvi <http://www.acmecoalition.org/page.cfm?ID=83>

सान्दर्भ सामग्री :

नेपाली बालसाहित्यको इतिहास, लेखक: प्रमोद प्रधान, प्रकाशक: विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रालि, काठमाडौं, दोस्रो संस्करण २०६१, पृष्ठ २९)

बालसाहित्य, (नेपाल बालसाहित्य समाजको वार्षिक प्रकाशन), प्रधान सम्पादक: चूडामणि बन्धु, सम्पादकहरू: ध्रुव घिमिरे र रामबाबु सुवेदी, प्रकाशक: नेपाल बालसाहित्य समाज, २०६० ।

नेपाली बाल-विश्वकोश, प्रधान सम्पादक: चूडामणि बन्धु, सम्पादक: भिक्टर प्रधान, महादेव अवस्थी र विश्वम्भर चंचल, प्रकाशक: नेपाली बाल-साहित्य समाज, काठमाडौं, २०६० ।

केटाकेटी इन्टरनेट बालपत्रिका र मदरहुड केयर नेपालको संयुक्त आयोजना एवं पिस जर्नालिजम डट कमको सहयोगमा सम्पन्न 'नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान अवस्था र चुनौतिहरू' विषयक एक दिने राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी (मिति २०६२ भदौ ५) मा प्रस्तुत निम्नलिखित कार्यपत्रहरू :

- १) बालसाहित्यका चुनौतीहरू : रमेश विकल
- २) नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान अवस्था : प्रमोद प्रधान
- ३) नेपाली बालसाहित्यका चुनौती : विजय चालिसे
- ४) नेपाली बालसाहित्यको वर्तमान अवस्था र चुनौतीहरू : एक अध्ययन : कार्तिकेय घिमिरे र तेजकुमार सुब्बा ।

A World Fit for Children : UNICEF, 2002

विकीपिडिया लगायत विभिन्न वेबसाइटहरू